

РУСИЗМИ (РОСІЯНІЗМИ) В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕРЕКЛАДНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ. _____

У статті на матеріалі російсько-українських перекладних словників початку ХХ ст. розглянуто місце русизмів (зокрема іменників) у лексикографічній практиці минулого століття. З'ясовано їхній статус і поширеність у сучасній українській мові та вітчизняному словникарстві.

Ключові слова: русизм (росіянізм), позірні русизми (псевдорусизми), українська лексикографія, російсько-українські перекладні словники.

Останнім часом усе частіше не лише в наукових працях, а й у публіцистиці, на різних форумах, у соціальних мережах тощо звучать слова «русизми», «росіянізми», «суржик» і т. ін. З одного боку, прагнення громадян до чистоти мовлення не може не заслуговувати на схвалення, однак, з другого боку, до росіянізмів нерідко зараховують слова, які зовсім не є ними ¹.

Як зауважує Н. Дзюбишина-Мельник, слово *русизм* з'явилося вже у ХХ ст., причому до середини 20-х рр. залишалося маловідомим ². Сьогодні дедалі більше вживаним стає активізований з початку 90-х рр. ХХ ст. синонім до слова *русизм* (від рос. *русский*) — *росіянізм* ³ (від укр. *російський*) ⁴. В енциклопедії «Українська мова» зазначено, що «на синхронному рівні під *русизмом* переважно розуміють російську мовну одиницю, що перебуває за межами української літературної мови і не зафіксована її словниками, яка потрапляє спонтанно при *інтерференції* чи включається із стилістичною метою в українське усне або писемне мовлення» ⁵. На схоже формулювання натрапляємо і в праці М. Пентиліук: «*росіянізми* — це невмотивоване використання російської лексики, що не має відповідників в українській мові» ⁶.

Хоча перше визначення слова *русизм* засвідчує, що ці мовні одиниці не залучають до словників української мови, у лексикографічних джерелах різних років вони все-таки трапляються (найчастіше лексичні та словотвірні).

¹ Про суб'єктивність суджень щодо власного й чужого мововжитку див., наприклад: Хентшель Г., Тараненко О. О. Мовний ландшафт Центральної України: українська мова, російська мова, «суржик» // Мовознавство. — 2015. — № 4. — С. 3–25.

² Дзюбишина-Мельник Н. Я. Позірні русизми в художніх текстах початку ХХ ст. // Наук. зап. НаУКМА. — 2003. — Т. 22. Ч. 1. — С. 16.

³ Як синонім уживають також слово *суржикізм*.

⁴ Див., наприклад: Дзюбишина-Мельник Н. Я. Зазнач. праця. — С. 17.

⁵ Іжакевич Г. П. Русизм // Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. — 2-е вид. — К., 2004. — С. 565.

⁶ Пентиліук М. І. Культуромовний аспект підготовки майбутнього вчителя-філолога в білінгвальному середовищі // Вісн. Глухів. держ. пед. ун-ту. Сер. «Пед. науки». — 2009. — Вип. 13. — С. 24.

Нині дедалі актуальнішими стають перекладні російсько-українські лексикографічні праці початку ХХ ст., частину з яких перевидано або оцифровано. Оскільки зараз частина вітчизняних мовознавців дещо ідеалізує згадані словники⁷, важливим завданням є аналіз української частини їхнього реєстру. Зокрема, цікавою буде ідентифікація росіянізмів, полонізмів, діалектизмів та інших груп лексики.

У пропонованій статті розглянемо українську іменникову лексику, що міститься в трьох популярних словниках минулого століття: «Словнику московсько-українському» (1918) В. Дубровського (СМУ), «Російсько-українському словнику» (1918) С. Іваницького й Ф. Шумлянського (РУС-18) та академічному «Російсько-українському словнику» (1924–1933 рр.) за ред. А. Кримського й С. Єфремова (РУС-24-33)⁸, на наявність у її складі русизмів. Для порівняння використовуватимемо й інші лексикографічні праці ХІХ–ХХ ст., а також сучасні тлумачні та перекладні словники.

Комплексне дослідження всієї іменникової лексики (а в перспективі — й інших частин мови) стає можливим лише завдяки створеним на основі паперових словників (оцифрованих копій) електронних лексикографічних систем: 1) «Словник московсько-український» (В. Дубровський), 2) «Російсько-український словник» (С. Іваницький, Ф. Шумлянський), 3) «Російсько-український словник» (А. Кримський, С. Єфремов)⁹. За допомогою цих систем можна відібрати всі українські одиниці (слова й словосполучення), що зафіксовані в названих словниках.

На основі українських реєстрів, що є частиною створених лексикографічних систем, й інтегрованого до них граматичного словника української мови (неідентифіковані слова було промарковано вручну), створено базу реєстрів іменникової лексики (див. рис. 1.). Для порівняння залучено також реєстр словника Б. Грінченка (Гр.).

Створена база дозволяє вибрати й проаналізувати: 1) реєстри іменникової лексики кожного з 4-х словників (Гр., СМУ, РУС-18, РУС-24–33); 2) перетини реєстрів усіх словників (спільна й відмінна лексика промаркована знаками «+» та «-»); 3) спільну лексику (СМУ + РУС-18, СМУ + РУС-24–33, РУС-18 + РУС-24–33; за потреби + Гр.); 4) унікальну лексику, що міститься лише в певному словнику, але відсутня в інших; 5) слова за морфемами (наприклад, суфіксом).

Загальновідомо, що іменник — найчисленніша частина мови. Лексикографічні джерела різних років підтверджують, що найбільше в мові саме іменникових одиниць. Не становлять тут винятку й аналізовані праці. Іменники — найширша група лексики (йдеться про українську частину реєстру) в усіх словниках: СМУ — близько 22 тис. слів, РУС-18 — понад 25 тис., РУС-24–33 — понад 53 тис. З них спільних іменників у всіх працях — понад 9,5 тис., (СМУ) +

⁷ У передмові до перевиданого РУС-18 читаємо: «Хоча з часу першого видання словника С. Іваницького й Ф. Шумлянського минуло майже століття, він і нині цілком придатний для практичного використання, особливо, якщо зважити на ту обставину, що й тепер завдання дерусифікації й розширення сфер використання української мови є таким же актуальним, як і на початку ХХ століття» (Масенко Л. Передмова // Російсько-український словник / Уклад. С. Іваницький, Ф. Шумлянський. — К., 2006. — С. 5).

⁸ Список скорочень назв цих та інших словників див. у кінці статті.

⁹ Про першу систему див.: Томіленко Л. М., Рабулець О. Г. Словник московсько-український В. Дубровського: склад і структура // Мовознавство. — 2015. — № 4. — С. 89–96; Томіленко Л. М., Рабулець О. Г. Цифрова лексикографічна система «І. Іваницький, Ф. Шумлянський. Російсько-український словник» та її можливості // Наук. зап. КДПУ. Сер. «Філол. науки». — 2017. — Вип. 153. — С. 751–756; про побудову третьої системи йтиметься пізніше ще в одній розвідці.

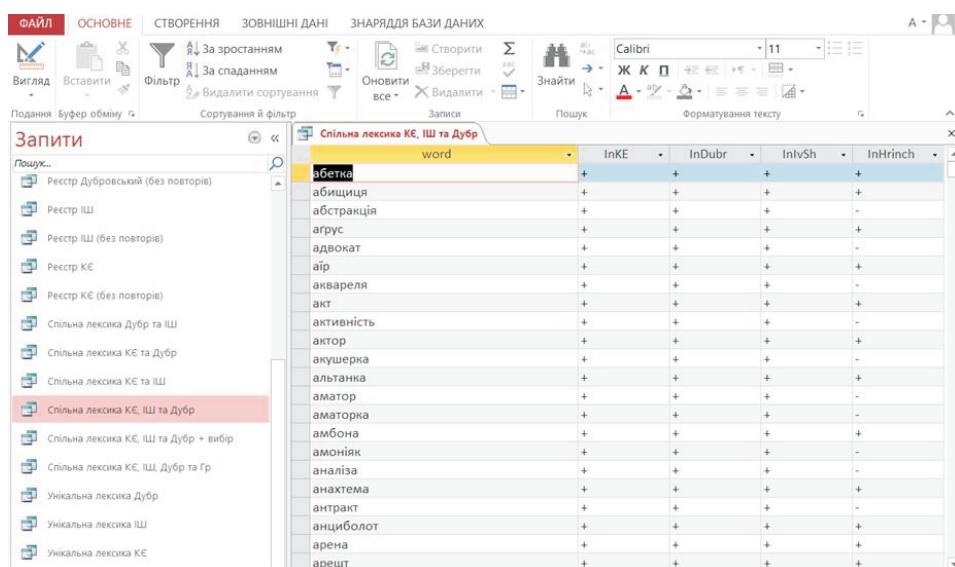

Рис. 1. Іменникова база словників

(РУС-18) – (РУС-24-33) — близько 2,5 тис., (СМУ) + (РУС-24-33) – (РУС-18) — понад 3,5 тис., (РУС-18) + (РУС-24-33) – (СМУ) — близько 6,6 тис. Зафіксовано також багато унікальних іменникових лексем: СМУ — понад 6 тис., РУС-18 — близько 6,5 тис., РУС-24-33 — понад 33 тис.

Щодо виявлених у реєстрах СМУ, РУС-18 і РУС-24-33 іменників-росіянізмів, то більшість з них насправді є так званіми позірними русизмами¹⁰ (інші назви — неправдиві русизми, псевдорусизми), частину з яких фіксують і лексикографічні праці ХХІ ст. Подібні реєстрові одиниці в сучасних джерелах зазвичай супроводжуються ремарками «заст.» — застаріле слово, «рідко» — рідко-вживане, «розм.» — розмовне, «ц.-с.» — церковнослов'янське тощо.

Зазначимо, що проблема розмежування власне русизмів і псевдорусизмів (позірних русизмів)¹¹ є непростю. Не завжди можна однозначно стверджувати, до якого саме типу належить те чи те слово. Особливо це стосується давньої лексики. Як вважає Л. Гнатюк, перед сучасним дослідником часто постає питання відмежування архаїзмів, властивих староукраїнському письменству, які нашою мовною свідомістю нині сприймаються як русизми, від власне русизмів¹². На

¹⁰ Позірні русизми — одиниці, наявність яких в українській мові, попри зовнішню подібність з аналогами в російській мові, не зумовлена контактуванням з другою. Вони не є запозиченнями з російської мови, хоча можуть нею підтримуватися. Це слова, зокрема праслов'янського походження, що потрапили в нову українську літературну мову безпосередньо (через традиції живого діалектного спілкування) або через церковнослов'янську мову (принаймні нею підтримані), власне церковнослов'янськими та елементи давньоруської мови. До позірних русизмів також зараховують запозичення з різних, крім російської, мов (докладніше див.: Дзюбишина-Мельник Н. Я. Зазнач. праця.— С. 16–22).

¹¹ Багато позірних русизмів, за спостереженням Н. Дзюбишиної-Мельник, містяться, зокрема, в словниках Є. Желехівського — С. Недільського та Б. Грінченка. Однак дослідниця зауважує, що про статус подібних слів важко говорити, орієнтуючись лише на згадані праці, оскільки вони не є нормативними. Підставою для визначення статусу позірних русизмів може бути спосіб їх уживання в художніх текстах різних авторів, причому вживання досить частого (що засвідчує узвичаєність у мові) (див.: Дзюбишина-Мельник Н. Я. Зазнач. праця.— С. 19). Чимало подібної лексики містять також етимологічні словники української мови.

¹² Гнатюк Л. Староукраїнське джерело мови Тараса Шевченка // Культура слова.— 2014.— № 80.— С. 15.

важливість порушеної проблеми вказують й обговорення, дискусії письменників, редакторів і, зрештою, пересічних мовців¹³.

Дещо простіше на сучасному етапі виявити справжні росіянізми, що ввійшли до нашої мови в післяреволюційний період як найменування нових реалій життя в інших історичних, соціально-економічних, політичних та ін. умовах.

У всіх аналізованих джерелах зафіксовано чимало іменників-псевдорусизмів, значно менше — власне русизмів. Без будь-яких застережних зауважень найбільше їх містить РУС-18. А ось автори РУС-24–33 свідомо ввели до реєстру значну частину росіянізмів. Біля таких слів стоїть ремарка «рус.», яку подано і в списку скорочень. У тексті словника подібні одиниці також позначено як «русизм», подекуди в поєднанні з іншими ремарками та коментарями («считается руссизмом», «не есть уже руссизм», «вульг. руссизм», «только как руссизм», «несомненный руссизм» тощо). Уведення подібних слів до реєстру пов'язане, очевидно, з активним уживанням їх пересічними громадянами, з одного боку, і бажанням авторів застерегти сучасників та майбутнє покоління від використання подібної лексики, — з другого.

Дослідження іменникової лексики трьох словників показало, що в їхніх реєстрах міститься кілька спільних псевдорусизмів: *єдиниця* (у знач. «одиниця» — РУС-18 і РУС-24–33, у знач. «одиначка» — усі словники), *жизність* (очевидно, від старослов'янського слова «жизнь»), *обув'я, обуття* (взуття). Дещо більше подібних слів у двох різних словниках, напр.: *відказ* (відмова), *вірьовка, власть, воздух* (повітря), *год, гостиниця, жєницина, звїзда, лічєбник, овоц, посланіє, уятина* (РУС-18 + РУС-24–33)¹⁴, *лодарь, побїда* (побідник, побідниця) (СМУ + РУС-18); *повновласть, шуткування*¹⁵ (СМУ + РУС-24–33)¹⁶.

Оскільки спільних іменників-псевдорусизмів не так багато й переважна частина добре відома з творів українських класиків, докладно на їх описі спинятися не будемо¹⁷. Додамо тільки, що досить цікавим, на наш погляд, є переклад російського слова *задача* в різних джерелах. У РУС-18 і РУС-24–33 його відповідниками є *за(в)дача, завдання* без розмежування значень, як це бачимо в сучасних словниках: 1) завдання і 2) *спец. задача*. Натомість у СМУ цей іменник перекладено як *завдання, загадка* (еквівалента *задача* в українській частині реєстру взагалі немає).

Як уже зазначалося, багато русизмів (переважно позірних) містить у своєму складі РУС-18. До його реєстру, наприклад, крім українських назв місяців авто-

¹³ Див., напр.: *Трубай В.* Унадився журавель до бабиних конопель : Що таке жива ужиткова мова: літературно-книжна чи суржик? // Слово Просвіти.— 2009.— 16–22 лип. (№ 28).— С. 4; *Гребенюк В.* «То ніякі не русизми», або Пора забирати позичене.— <http://spadoc.org.ua/etnolingvistyka/to-niyaki-ne-rusyzmy-abo-pora-zabyraty-pozychene>; *Голубець М.* На захист рідної мови й культури мовлення.— Л., 2011.— 55 с.; Українська мова: вчора, сьогодні, завтра.— <http://forum.slovnyk.ua/index.php?showtopic=1769>; Русизми чи ні.— <http://ua-mova.livjournal.com/272294.html>. Зареєстровано навіть електронну петицію «Скасувати русизми в українській мові...» на порталі Президента України (див.: <http://spadoc.org.ua/etnolinguistika/to-niyaki-ne-rusyzmy-abo-pora-zabyraty-pozychene>), яка, щоправда, не набрала необхідної кількості голосів.

¹⁴ Крім розглянутих слів, у РУС-18 і РУС-24–33 наявні ще й такі, наприклад, безпосередні запозичення з російської мови: *парень, парняга, парохід*. Усі вони відсутні в сучасних лексикографічних джерелах.

¹⁵ Цікаво, що слова *шутка* в жодному з аналізованих словників не зафіксовано, проте воно є в словнику Б. Грінченка.

¹⁶ У цих же словниках подано слова *пригзуцання, угзуцання*, походження яких не зовсім зрозуміле. В «Етимологічному словнику української мови» зафіксовано дієслово *угзуцати* й зроблено припущення, що воно може походити від слова *грусть* (ЕСУМ, VI, 18).

¹⁷ Майже всі наведені слова зафіксовані в ЕСУМ, деякі зі стилістичними ремарками (перев. заст.) містяться і в сучасних джерелах, зокрема в СУМ-20.

ри ввели найменування, що ввійшли до лексичної системи російської мови і сприймаються нині як росіянізми: *апріль, декабрь, ноябрь, октябрь, сентябрь, февраль*. Причому слова *апріль, ноябрь* і *декабрь* подано на першому місці¹⁸.

Чимало русизмів зафіксовано на позначення назв осіб: *грабитель, грузчик, кащей, мошеник, мошениця, нарушитель, основателька, председатель, председателька, подпомошник, подпомошница, полномочник, предприємець, основатель, основателька, прожора, родителі, рожениця, сожитель, сожителька, суєвір, супруг, супруга*. Трапляються й назви на позначення різних предметів побуту: *бомага, бомажка, карандаш, резина, тетрадь, тетрадка, фонар, фонарик*. З російської взято (або утворено з частин російських слів) деякі термінологічні назви: *знаменатель* (мат. знаменник), *кризис*, *числитель* (мат. чисельник), *языкознание*.

Крім розглянутих, зафіксовано ще низку русизмів, частина з яких є віддієслівними й відприкметниковими утвореннями: *втеря, вуголь, ерунда, жизненність, канфетка, кладвище, лицепрятство, можевельник, мрачність, неблекність, обнаження, окунання, пол* (стать), *пословиця, серебро, скороговірка, созвучність, струя, суєвірність, суєвірство, суєвір'я, сузвіздя, трущоба*.

Частина наведених іменників (напр.: *ерунда, знаменатель, кризис, числитель*) є, найпевніше, лексичними й словотвірними росіянізмами, оскільки вони відсутні в розглянутих лексикографічних джерелах XIX–XXI ст. Однак переважна кількість слів (напр.: *минута, председатель, председателька, струя, супруг, супруга, тетрадь, трущоба, фонар* тощо), зважаючи на їх наявність в «Етимологічному словнику української мови» та інших словниках, очевидно, належить до псевдорусизмів (див. табл. 1.) У сучасних лексикографічних працях і в словнику Бориса Грінченка більшості згаданих одиниць немає.

На відміну від двох інших словників РУС-24–33 містить чимало маркованих росіянізмів (власне русизмів). До цієї категорії лексики автори зарахували, наприклад, значну частину загальновживаних і термінологічних одиниць чоловічого роду (правильними вони вважали форми жіночого роду), що сьогодні закріпилися в літературній мові і є нормативними, напр.: «Коррект□в — корект□ва (-ви), (рус.) корект□в (-ву), п□правка» (РУС-24–33, II, вип. 1); «Кредит□в — 1) (для получения денег) кредит□ва (-ви) и (рус.) кредит□в (-ва)» (там же); «Крем — кр□ма, (рус.) крем (-му)» (там же). Також до росіянізмів потрапили такі іменники ч. р.: *манікюр* (укр. манікюра), *маркізет* (укр. маркізета), *метод* (укр. метода), *мовеїн* (укр. мовеїна), *негатив* (укр. негатива), *наркоз* (укр. наркоза) тощо. Слід зазначити, що в СМУ і РУС-18 розглянутих найменувань (крім слів *метода* (ж. р.) і *кредитив* (ч. р.) в РУС-18) не зафіксовано.

Як русизми в РУС-24–33 марковано низку слів на позначення назв осіб: *еврей* (укр. жид, жидовин), *єврейка* (укр. жидівка), *золотопогонник* (укр. золотоплічник), *капітаниша*¹⁹ (укр. (пані) капітанова), *княжна* (укр. князівна), *коробейник* (укр. щетинник, рашавець, венгерець), *кустар* (укр. доморобник, домороб, домовий вирібник), *кустарка* (укр. доморобниця), *лихач* (укр. скорокінний візник, козир), *лубочник* (укр. лубковик), *москвич* (укр. московець), *наїздник* (укр. їздець), *наїздниця* (укр. їздця), *наставник* (укр. напутник, напутенник),

¹⁸ За спостереженням В. Німчука, від давньоруських часів в офіційних документах північної була система запозичених назв місяців. Слов'янські найменування в староукраїнському письменстві трапляються дуже рідко (докладніше див.: Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови.— К., 1992.— 416 с.).

¹⁹ Цікаво, що подібні найменування, наприклад *гетьманиша, губернаторша, директорша, міністерша, офіцериша*, в РУС-24–33 не марковані.

наставниця (укр. напутниця, напутенниця), *поміщик* (укр. дідич, державець, пан), *псар* (укр. псяр, псярник, псярник, собакар, собачник, собарник) тощо.

Таблиця 1

Русизми в РУС-18 та лексикографічних джерелах XIX–XXI ст.						
РУС-18	Ж-Н	Гр.	ЕСУМ	СУМ-11	СУМ-20	РУС-03
Бомага (і бумага)	бумага	бумага	+	бумага ²⁰ , заст., розм., рідко (офіційний документ)	бумага, заст., рідко (офіційний документ)	–
втеря	потеря	–	потеря (у ст. «теряти»)	–	–	–
грабитель	+	+	у ст. «грабати»	–	–	–
минута (хвилина)	мінута ²¹	+	+	–	–	–
пословиця	+	–	у ст. «слово»	–	–	–
поясниця	+	+	у ст. «пояс»	розм., рідко	–	–
предсідатель	+	–	+	–	–	–
ракушка	–	–	у ст. «раковина»	діал.	–	–
резина	+	–	+	розм.	–	розм.
струя	+	–	+	–	–	–
суєвір'я	суєвіре	–	–	–	–	–
супруг	+	–	+	рідко	–	–
тетрадь	+	–	+	–	–	–
трущоба	+	–	+	–	–	–
фонар	+	–	+	–	–	–

Є також частина одиниць на позначення предметів побуту, одягу: *кокошник* (укр. кораблик, кибалка), *копірка* (укр. копіювальний папір), *кровать* (укр. ліжко), *лоток* (укр. ночовки, ваганки, нецьки, ночвина); споруд, будівель, установ: *відомство* (укр. урядництво, офіція), *завод* (*непривившийся неологізм* виробня), *кремль* (укр. фортеця, замок, акропіль), *лісопильня* (укр. тартак, драчка); приладів, пристроїв, інструментів і т. ін.: *кошка* (укр. рак, рачок), *наждак* (укр. шмергель), *парус* (укр. вітрило); їжі, напоїв: *кулеб'яка* (подано тільки русизм²²), *на-*

²⁰ Лексема *бумага* в наведеному значенні міститься також у РУС-24–33. Хоча слово й зафіксоване в багатьох словниках, однак, наприклад, Б. Антоненко-Давидович ставить під сумнів доречність його вживання в українській мові: «...слово *бумага* чи *бомага*, як казали колись у волосних «розправах» старшини й писарі, якщо й попадало на сторінки художньої літератури, то тільки задля колориту як канцелярсько-російський атрибут. Я вивчав українську мову не в канцеляристів і волосних старшин, а з уст народу, з класики, які чомусь більше любили слово папір у всяких значеннях» (Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо.— К., 1970.— С. 172.)

²¹ Це слово зафіксовано і в РУС-24–33.

²² Без варіантів (лише русизми) подано й відповідники до таких найменувань зі сфери державного управління Російської імперії: Охр[]ка (*охран. отделение*) — охр[]ка (*руссизм*); Охр[]ник (*сотрудник охранного отделения*) — охр[]ник (*руссизм*).

стойка (укр. *настоянка*, *встоялка*); юридичних понять: *жалоба* (укр. *скарга*), *приговор* (укр. *присуд*, *вирок*) тощо.

До росіянізмів потрапила також частина абстрактних, віддієслівних іменників: *витребування* (укр. *вимога*), *гладіння*, *гладження* (укр. *прасування*, *випрасування*), *накачування* (укр. *помпування*, *напомповування*, *насмоковування*), *неув'язка* (укр. *непогодженість*, *непогодження*, *непоеднаність*, *непоеднання*, *нев'язь*), *нечистоплотність* (укр. *неохайність*), *помітка* (укр. *зазначка*, *позначка*, *карб*) тощо.

До «вульгарних» русизмів автори зарахували й слова *мошенство*, *мошенництво* (*мошництво* — *шахрїство*, *шахрувїння*, *крутїство*, (*зап.*) *ошукїство*, (*диал. вост.*) *плутнї* (*вульг. рус.*) *мошїство*, *мошїництво*), перше з яких зафіксовано в ЕСУМ (стаття «мошенник»), СМУ та РУС-18.

Усі одиниці, позначені в РУС-24–33 як русизми (крім, наприклад, слів *гладіння*, *капітанша*, *кровать*, *кошка*, *мошенство*, *мошенництво*, *нечистоплотність*), містять і сучасні лексикографічні джерела. Зазначимо, що лише деякі з них подано з обмежувальними ремарками (напр.: *витребування* (*канц.*), *гладження* (*розм.*), *жалоба* (*прост.*, *заст.*), *копірка* (*розм.*) тощо), інші є стилістично нейтральними. Слово *неув'язка* з ремаркою «*розм.*» зафіксовано в СУМ-11, а ось у РУС-03 його немає. Частину розглянутих іменників (але без ремарок) зафіксовано і в СМУ та РУС-18²³.

Сучасні праці містять і більшість пропонованих авторами РУС-24–33 і добре відомих тепер українських відповідників²⁴ (*вітрило*, *ліжко*, *настоянка*, *скарга*, *присуд*, *вирок*, *неохайність*, *прасування* тощо), хоча частина з них є стилістично маркованими, напр.: *жид* (СУМ-20 — *заст.* і *зневажл.*, *ірон.*; РУС-03 — *груб.-прост.*), *зазначка* (СУМ-20 — *рідко*), *напутник* (СУМ-11 і РУС-03 — *заст.*). Деякі слова позначають уже застарілі поняття, тому фіксація їх з відповідною ремаркою цілком виправдана (напр.: *кораблик*, *кибалка*, *дідич*, *пан*).

Цікаво, що деякі розглянуті застарілі слова (марковані русизми й українські відповідники) сьогодні актуалізувалися в ужитку з іншою семантикою (напр.: *державець*, *розм.* — державний діяч; *лихач*, *розм.* — водій, що заради вихваляння або задоволення практикує швидку й ризиковану їзду).

Крім лексики, позначеної як росіянізми, РУС-24–33, як найширший за обсягом, містить чимало нейтральних і стилістично маркованих іменників-русизмів (переважно позірних). Невелику кількість таких слів зафіксовано й у сучасних словниках. Особливості подання частини з них у лексикографічних джерелах різних років наведено нижче (див. табл. 2).

У «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова виявлено також низку нейтральних і стилістично маркованих іменників-русизмів, яких немає в інших словниках або вони наявні переважно лише в ЕСУМ: *беседка* (альтанка), *вдохновитель* (*напыщенно*), *виносливість*, *відтопїрчування*, *добродитель* («устар. архаизм у Квитки, Кулиша и Шевченка»), *древесина*, (*і*)*зумруд* (*восточ.*), *кипрей*, *клевета* (*клеветник*, *клеветница*, *клеветуха*), *коп'є* (*устар.*), *лагер*, *малозвісність* (*реже*), *младенець* (*возвыш.*), *можевіль*

²³ У СМУ це, наприклад, такі слова: *єврей*, *єврейка*, *мошенство*, *поміщик*. Дещо більше їх у РУС-18: *гладіння*, *гладження*, *єврей*, *єврейка*, *завод*, *коробейник*, *кустарь*, *мошенство*, *наставник*, *настойка*, *нечистоплотність*, *помітка*, *поміщик*.

²⁴ Невелика кількість наявних у РУС-24–33 відповідників не потрапила до активного лексичного фонду української мови, а тому не зафіксована в більшості загальномовних словників, напр.: *доморобник*, *домороб*, *доморобниця* (хоча в СУМ-20 є прикметник *доморобний*), *драчка* (лісопильня), *насмоковування*, *офіція*, *урядництво*.

(диал.), мудрець-звіздочот, насікомець (гал.), невлкюж[з]ість (пров.), неклкю-
жість (зап.), некрушимість, нервність (устар.), нерозвитість (нерозвине-
ність), перечеркування, подорожалість, предложення, пустяковина, путанця
тощо.

Таблиця 2

Русизми в РУС-24–33 та лексикографічних джерелах ХІХ–ХХІ ст.						
РУС-24–33	Ж-Н	Гр.	ЕСУМ	СУМ-11	СУМ-20	РУС-03
Благоврем'я ²⁵	времнє, время	врем'я	врем'я	врем'я, діал.	врем'я, розм.	–
визов	+	–	у ст. «звати»	–	–	–
ворюга	+	–	+	–	–	–
істукан, стар.	–	–	+	–	–	–
клевета	+	–	+	–	–	–
красавиця, редко	красавиця	–	красавиця (у ст. «краса»)	–	–	–
кудрі, диал.	кудри	+	+	фольк., рідко	фольк., рідко	–
любовник, зап.	+	–	у ст. «любити»	рідко	–	–
мебель	+	+	у ст. «меблі»	заст., рідко	–	–
месть, гал.	+	–	у ст. «мстити»	–	–	–
обіщальник (-ця), вост.	обіщати	обіщати	обіщати	обіщати, заст., розм.	–	–
писатель, устар.	+	–	у ст. «писати»	–	–	–
подарок	+	+	–	–	–	–
подарочок	+	+	–	–	–	–

Невелику кількість русизмів містить у своєму складі «Словник московсько-український» В. Дубровського. Цілком можливо через те, що він порівняно з РУС-18 і РУС-24–33 менший за обсягом. Очевидно, позірними є такі русизми: *воспитання* (рос. *прокормление*; *воспитанис* — Ж-Н, *воспитати* — Гр.), *метіж* (ЕСУМ), *опреділення* (рос. *предназначение*; *опреділяти* / *опреділити* — Гр.), *оружинник* (в ЕСУМ та інших словниках є слово «оружжя»), *шелушіння* (*лушпиння*; від праслов'янського «шелуха») ²⁶.

Зазначимо, що в аналізованих словниках (переважно в РУС-18 і РУС-24–33) зафіксовано також частину слів на позначення назв осіб за професією, родом за-

²⁵ В. Німчук слово *благоврем'я* (своєчасність) зараховує до церковнослов'язнізмів, що, можливо, увійшло в українські говори через російську мову (див.: Німчук В. В. Зазнач. праця.— С. 63.).

²⁶ У цьому словнику зафіксовано також слова *сожитець*, *сожитиця* (пор.: *сожитель* *сожителька* — РУС-18). Імовірно, іменник ч. р. утворено від слова «житець» + старослов'янський префікс *со-* (на позначення зв'язку, поєднання з ким-, чим-небудь), хоча із зазначеним афіксом у ньому зафіксовано лише декілька слів (до того ж з іншою семантикою). Натомість активнішою є українська морфема *спів-*. Крім названих слів, у реєстрі словника міститься іменник *наупорність* (впертість), що семантично близький з рос. *упорность*. Його подано як один з перекладних еквівалентів слова *настойчивость*. Імовірно, він утворений від лексеми «упорність», яку зафіксовано в словнику Желехівського й Недільського (Ж-Н, 2, 1013).

нять і т. ін. із запозиченим суфіксом **-щик / -чик**, що сьогодні має тенденцію до усунення зі сфери нормативного слововжитку: *артільщик* (РУС-18), *бакалійщик* (РУС-18), *вибійщик* (РУС-24–33), *виправщик* (РУС-18 і *устар.* у РУС-24–33), *відкупищик* (РУС-24–33), *впорядчик* (РУС-18), *збірищик* (РУС-18, РУС-24–33), *од(від)гадчик* (РУС-18, РУС-24–33), *перекупищик* (РУС-18, РУС-24–33), *роспорядчик* (РУС-18), *табунищик* (РУС-24–33), *ціновик* (РУС-18) тощо. Подібні утворення замінюють тепер переважно варіантами з **-ник**²⁷.

Отже, лексикографічна спадщина початку ХХ ст. засвідчує функціонування в мові того часу значної кількості русизмів (але переважно позірних), які нині перебувають на периферії лексичної системи української мови й часто сприймаються як «суржикові» слова. Більшості розглянутих одиниць уже не фіксують сучасні тлумачні й перекладні словники, хоча частина з них активно вживана в українських говорах, розмовній мові, поширена в творах українських класиків ХІХ–ХХ ст. тощо. Перспективу дослідження вбачаємо в порівнянні інших груп іменникової лексики, зафіксованої в словниках цього ж періоду та в сучасних лексикографічних джерелах.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Гр.	— Грінченко Б. Д. Словарь української мови : В 4 т.— К., 1907–1909.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1982–2012.— Т. 1–6.
Ж-Н	— Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар.— Л., 1886.— Т. 1–2.
РУС-18	— Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник : В 2 т.— Вінниця, 1918.
РУС-24–33	— Російсько-український словник : В 4 т. / За ред. А. Кримського і С. Єфремова.— К., 1924–1933.— Т. 1–3.
РУС-03	— Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка.— К., 2003.— 1424 с.
СМУ	— Дубровський В. Словник московсько-український.— К., 1918.— 545 с.
СУМ-11	— Словник української мови : В 11 т. / За ред. І. К. Білодіда.— К., 1970–1980.
СУМ-20	— Словник української мови : У 20 т.— К., 2010–2016.— Т. 1–7.

L. M. TOMILENKO

RUSSIANISMS IN THE UKRAINIAN BILINGUAL LEXICOGRAPHY OF THE EARLY XX CENTURY

The place of russisms (in particular nouns) in lexicographical practice of the last century was studied on the material of Russian-Ukrainian translation dictionaries of the early XX century. Their state and prevalence in modern Ukrainian language and national lexicography were determined.

Keywords: russism (russianism), pseudo-russisms, Ukrainian lexicography, Russian-Ukrainian translation lexicography.

²⁷ Докладніше див.: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.).— К., 2015.— 248 с.